

مبانی فقهی سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران «با تأکید بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری»

دریافت: ۹۴/۴/۲۰ تأیید: ۹۴/۸/۱۰ محسن ملک‌افضلی اردکانی* و سیدمحمدعلی هاشمی**

چکیده

در حکومت جمهوری اسلامی ایران، دغدغه در چارچوب شرع بودن سیاست‌گذاری‌های جمعیتی وجود داشته و دارد. بازخوانی سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران، مؤید این مهم است که این سیاست‌ها سه دوره متفاوت را پشت سر گذاشته‌اند. نظر به برجستگی بعد کمی در ساختار سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران و توجه به این واقعیت که بیشتر مناقشات و دغدغه‌های مطرح‌شده در باب این سیاست‌ها در بعد کمی و به ویژه جنبه کنترلی و تحدید نسل بوده است، در این مقاله به مبانی و مستندات این جنبه از سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی پرداخته شده است. بررسی مبانی و مستندات شرعی مرتبط با مقوله جمعیت و سیاست‌های جمعیتی، مؤید این مهم است که سیاست‌های جمعیتی در بعد کمی؛ چه با رویکرد کنترلی و چه با رویکرد ازدیاد موالید، نه تنها محذوری شرعی در پی نداشته، بلکه از جهاتی دارای مبانی و مستندات مورد پذیرش شرع است؛ چنانچه متغیر بودن این سیاست‌ها در ادوار مختلف با توجه به شناور بودن و چندساحتی بودن موضوع، محذوری در پی نداشته و ندارد. مسأله‌ای که همسو با اندیشه‌های فقهی مقام رهبری، دغدغه‌ها، منویات و سیاست‌های کلان ابلاغی از جانب ایشان است. تأکید بر توجه به یافته‌های کارشناسی در سیاست‌گذاری‌های جمعیتی نیز از جمله دغدغه‌های این پژوهش است.

واژگان کلیدی

سیاست‌های جمعیتی، کنترل جمعیت، تنظیم خانواده، اسلام و جمعیت، سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران

* دانش آموخته حوزه علمیه قم و دانشیار جامعه المصطفی ۹ العالمیه.

** دانشجوی دکتری فقه و حقوق دانشگاه قم، پژوهشگر پژوهشگاه بین المللی جامعه المصطفی ۹ العالمیه.

مقدمه

در حکومت جمهوری اسلامی ایران که فقه، تئوری اداره انسان و جامعه است، دغدغه در چارچوب شرع بودن سیاست‌ها و سیاستگذاری‌ها وجود داشته و دارد. بنا بر اصل چهارم قانون اساسی، کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزائی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران باید بر اساس موازین اسلامی باشد. از جمله قوانین و سیاستگذاری‌های حاکمیت جمهوری اسلامی که بایسته است در چارچوب شرع و موازین اسلامی باشد، سیاستگذاری‌ها و قوانین مربوط به جمعیت یا همان سیاست‌های جمعیتی است.

سیاست‌های جمعیتی^۱ مجموعه‌ای از اندیشه‌ها و تصمیمات مدون جمعیتی است که در راه منطقی کردن و هماهنگ ساختن ارکان و نهادهای اجتماعی و اقتصادی و مقررات و نظامات آنها اتخاذ می‌گردد. هدف این تصمیمات، رفاه و بهروزی گروه‌های مختلف جمعیتی و حل مسائل جمعیتی است (امانی، ۱۳۷۹، ص ۶۵). این سیاست‌ها در دو ساحت کمی و کیفی اعمال می‌شود. در ساحت کمی بر افزایش یا کاهش جمعیت توجه می‌شود؛ در حالی که تندرستی جمعیت‌ها و نظارت بر امر ازدواج از جمله اهدافی است که در ساحت کیفی مد نظر قرار می‌گیرد (معزی، ۱۳۷۱، ص ۱۱۵). در زبان فارسی، همسو با اهداف سیاست‌های جمعیتی در بعد کمی و کیفی، واژگانی؛ مانند «کنترل موالید»، «تنظیم خانواده»، «کنترل جمعیت»، «پیش‌گیری از حاملگی» و ... متداول است و در زبان عربی، از واژه‌هایی؛ نظیر: «تنظیم النسل»، «تحدید النسل»، «منع الحمل»، «تنظیم الاسرة»، «تخطيط الاسرة» و ... استفاده می‌شود. این اصطلاحات؛ اگرچه همسو هستند، ولی تا حدودی با هم تفاوت دارند؛ چنانکه تنظیم خانواده نوعی سیاست جمعیتی و مجموعه تدابیر و برنامه‌ریزی‌هایی است که خانواده‌ها بتوانند تعداد فرزندان را که مایلند به صورت ارادی بیاورند، ولی کنترل جمعیت، نوعی سیاست جمعیتی است که هدف عمده‌اش، تقلیل و کاهش جمعیت با در نظر گرفتن اوضاع و امکانات طبیعی، اقتصادی و اجتماعی جامعه می‌باشد (جهان‌فر، ۱۳۷۶، ص ۲۰۳). بر این اساس، سیاست

تنظیم خانواده همیشه با تحدید موالید یا کنترل جمعیت منطبق نیست؛ چرا که ممکن است جهت مثبت (افزایش اولاد در برخی از خانواده‌ها) یا منفی (کاهش اولاد در برخی دیگر از آنها) داشته باشد و طی آن برنامه‌هایی برای حفظ سلامت کودکان و ایجاد تسهیلات برای خانواده‌ها تنظیم و اجراء شوند (بهنام، ۱۳۴۸، ص ۳۲۶). مفهوم‌شناسی دو گزاره تنظیم خانواده و کنترل جمعیت در کنار توجه به معانی لغوی واژگانی؛ نظیر «تنظیم»، «منع»، «کنترل» و «تحدید»، مبین دیگر گزاره‌های همسو و شباهت‌ها و تفاوت‌های آنان می‌باشد. برای مثال، «تنظیم» در لغت به معنای ترتیب و آراستگی، انتظام و ترتیب‌دادن است (دهخدا، ۱۳۴۴، ذیل واژه تنظیم) و بر این اساس، به سامان‌دادن و تربیت فرزندان طبق قاعده یا قانونی منسجم و برنامه‌ریزی‌شده، تنظیم نسل گویند (صادقی، ۱۳۸۳، ش ۳۶، ص ۵۰)؛ چنانچه تحدید نیز از ماده «حد» به معنای فصل، جدایی، منع میان دو شیء و نیز به معنای دفع و منع می‌باشد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۱۴۰؛ مصطفوی، ۱۴۰۲ق، ج ۲، ص ۱۷۸). بنابراین، به منع یا متوقف‌نمودن رشد کمی نسل، «تحدید نسل» گفته می‌شود. در این میان رویکردهای متفاوت سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران در ادوار مختلف؛ به ویژه تغییر و تفاوت سیاست‌های اعمالی و اعلانی در بعد کمی، لزوم تبیین و تحلیل این سیاست‌ها و مبانی و مستندات فقهی آن را دو چندان کرده است. بر این اساس، پس از اشاره به پیشینه اعمال سیاست‌های جمعیتی و تحلیل سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران در ادوار مختلف، به بررسی و تبیین مبانی و مستندات فقهی این سیاست‌ها در بعد کمی می‌پردازیم؛ چنانچه در زمینه تبیین سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی به بازخوانی اندیشه‌های مقام معظم رهبری (دام ظلّه الوارف) در این زمینه پرداخته و بر آن تأکید می‌شود.

بررسی پیشینه و تاریخچه اعمال سیاست‌های جمعیتی

امروزه سیاست‌های جمعیتی، جایگاه ویژه‌ای در منظومه سیاست‌های کلی و کلان هر جامعه دارد. به طور مشخص، مفهوم سیاست‌های جمعیتی و مفاهیم مرتبط و همسو با آن در قرن بیستم و بیشتر در ارتباط با کشورهای در حال توسعه شکل گرفته است؛

چرا که اعتقاد بر این بوده است که نیل به توسعه به مفهوم عام آن، بدون سیاست‌های جمعیتی مشخص ناممکن است (شیخی، ۱۳۷۹، ص ۱۵۰). البته برخی از گزارش‌های تاریخی و تحلیل عقلی، مؤید این مهم است که پیش از این تاریخ نیز این موضوع در جوامع بشری به شیوه‌های گوناگونی مطرح بوده و از اندیشمندان به عنوان دغدغه فکری به آن پرداخته‌اند؛ چنانچه «افلاطون» عقیده داشت که شمار مردم، نه آنقدر اندک باشد که استقلال سیاسی و اقتصادی جامعه را به خطر اندازد و نه آن اندازه زیاد باشد که اصول حکومت دموکراتیک کشور را متزلزل کند (تقوی، ۱۳۷۷، ص ۱۲). «ارسطو» تأکید می‌کرد که باید قانونی جهت پیش‌گیری از پیدایش کودکان ناقص الخلقه وضع کرد. باید در کشورها نظام اجتماعی مقتضی پیش‌گیری از افزایش جمعیت مقرر کرد و راه و رسم صحیح، آن است که برای هر خانواده‌ای حدی مقرر گردد (ارسطو، ۱۳۸۱، ص ۲۲۴-۲۲۲).

برخی از گزاره‌های قرآنی، مؤید این مهم است که اعراب جاهلی نیز به دلیل ترس از فقر و تنگدستی، فرزندان خود را می‌کشتند: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا» (اسراء (۱۷): ۳۱).^۲ در کنار این گزارش‌های تاریخی و دغدغه‌های فکری، شاید بتوان اندیشه‌ها و نظرات «توماس رابرت مالتوس» را به عنوان اولین سنگ بنا و بنیان نظری مفهوم سیاست‌های جمعیتی بر شمرده؛ توضیح آنکه وی همزمان با انقلاب صنعتی و بر اساس آمار و توجه به رابطه غذا و جمعیت معتقد بود که باید رشد جمعیت مهار شود، وگرنه گرسنگی و انفجار جمعیت، جهان را تهدید می‌کند (بهنام، ۱۳۴۸، ص ۳۲۵-۳۲۴). البته سیاست‌های جمعیتی در مفهوم مالتوسی منحصر به سیاست‌های کنترلی است و گستره عامی ندارد.

جهان اسلام و مسأله سیاست‌های جمعیتی

پیدایش مفهوم سیاست‌های جمعیتی در جهان اسلام، مختص به دوران معاصر بوده است؛ هرچند به دلیل توسعه‌نیافتگی این کشورها این مفهوم، اغلب به کنترل جمعیت تقلیل داده شده و یا این ساحت از سیاست‌های جمعیتی در این کشورها برجسته بوده است.

در کنار این مسأله و صرف نظر از سیاست‌های اعلانی و اعمالی دولت‌های جهان اسلام در زمینه سیاست‌های جمعیتی، مباحث نظری این مسأله وارد فضای فکری جهان اسلام شده و اندیشمندان جهان اسلام به آن پرداخته‌اند؛ هرچند به نظر می‌رسد که بیشتر به جنبه کمی این سیاست‌ها پرداخته شده است؛ رویکردی که می‌تواند مبتنی بر دلایلی از جمله سیاست‌های اعمالی حاکمان و حاکمیت، تقابل بین فضای فکری این کشورها و جریان حاکم و بدبینی متقابل حاکمیت و اندیشمندان مذهبی باشد. بر این اساس و در این فضا دو اندیشه و انگاره کلی بروز کرد. برخی به موافقت با سیاست‌های جمعیتی، حتی در بعد کنترلی آن پرداخته (جعفری، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۴۷؛ حسینی بهشتی، ۱۳۷۹، ص ۳۲-۳۱) و عده‌ای نیز آن را سیاستی استعماری و صهیونیستی بر ضد مسلمانان دانسته‌اند (البوطی، ۱۴۰۸ق، ص ۱۵؛ حسینی تهرانی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۰۸؛ مطهری، ۱۳۴۷، ص ۸۴-۷۸).

سیاست‌های جمعیتی در ایران

سیاست‌های جمعیتی در دوران پیش از انقلاب اسلامی

اگر چه به‌طور مشخص، دولت ایران در سال ۱۳۴۱ و در برنامه عمرانی سوم، به مسأله جمعیت اشاره نمود و سیاست‌های جمعیتی را مورد توجه قرار داد، ولی قبل از آن با تأسیس اداره بهداشت مادر و کودک در وزارت بهداشت در سال ۱۳۳۴، به اعمال سیاست‌های جمعیتی اقدام کرده بود (متین و دونلو، ۱۳۸۳، ص ۷۲). در ادامه این تحولات در سال ۱۳۴۶ واحد «بهداشت و تنظیم خانواده» که بعدها به «جمعیت و تنظیم خانواده» تغییر نام یافت، در وزارت بهداشتی مستقر شد. از همین سال، دولت رسماً برنامه جمعیت و تنظیم خانواده را اعلام نمود (امانی، ۱۳۵۵، ص ۷۴-۵۶ و ۱۲۷). تشکیل «انستیتو تحقیقات بیولوژی تولید مثل»، در سال ۱۳۵۱ با هدف مطالعه و تحقیقات در زمینه ژنتیک، بیولوژی و فیزیولوژی تولید مثل انسانی و بررسی اثرات و عوارض روش‌های مختلف پیشگیری از بارداری از جمله اقدامات انجام‌شده در راستای سیاست‌های جمعیتی در این دوره است (متین و دونلو، ۱۳۸۳، ص ۷۲). شایان توجه

است که سیاست‌های جمعیتی این دوره در بین اقشار مذهبی و به‌طور مشخص، عالمان دینی به دلیل تقابل و وجود سوء ظن نسبت به کلیه اقدامات حاکمیت و نهادهای حکومتی، جایگاه قابل قبولی نداشت.

سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران

با پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ تغییرات و تحولات گسترده‌ای در ساختارها و برنامه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی کشور روی داد. در سایه همین تحولات، مدتی برنامه‌های تنظیم خانواده چندان مورد توجه نبود؛ مسأله‌ای که باعث رشد سریع مولید و افزایش جمعیت در این دوره شد (کلانتری، ۱۳۷۸، ص ۱۳). شاید شرایط دوران جنگ نیز تا حدودی در این قضیه بی‌تأثیر نبوده باشد. تحلیل داده‌های آماری سرشماری سال ۱۳۶۵ نشان‌دهنده رشد شتابان و ۳/۲٪ جمعیت کشور و زنگ خطری شد برای مسؤولان کشور. توجه به مشکلات ناشی از این رشد جمعیتی باعث شکل‌گیری برنامه تنظیم خانواده در سال ۱۳۶۸ شد. بر این اساس، دولت سیاست‌های جمعیتی خود که تنها جنبه تحدید مولید داشت را به اجراء گذاشت (متین و دونلو، ۱۳۸۳، ص ۷۴). در همین راستا و در سایه گسترش سیاست‌های جمعیتی تک‌بعدی که تنها به کنترل مولید توجه داشت، در تاریخ ۲۶ اردیبهشت ۱۳۷۲ «قانون تنظیم خانواده» مشتمل بر چهار ماده و دو تبصره در مجلس شورای اسلامی تصویب شد و در تاریخ دوم خرداد ۱۳۷۲ به تأیید شورای نگهبان رسید. در این قانون؛ اگر چه در مواد دو و سه تا حدودی به فرهنگ‌سازی توجه شده بود، ولی رویکرد اجبار در آن غالب بود. در ماده یک، تأکید شده بود: «کلیه امتیازاتی که در قوانین، بر اساس تعداد فرزندان یا عائله پیش‌بینی و وضع شده‌اند در مورد فرزندان چهارم و بعد که پس از یکسال از تصویب این قانون متولد می‌شوند، قابل محاسبه و اعمال نخواهد بود و فرزندان که تا تاریخ مزبور متولد می‌شوند، کماکان از امتیازات مقرر شده برخوردار می‌باشند». تبصره یک همین ماده در زمینه نحوه استفاده از امتیازات پیش‌بینی شده در قانون کار، مصوب ۱۳۶۹/۸/۲۹ مجمع تشخیص مصلحت نظام و قانون تأمین اجتماعی،

مصوب ۱۳۵۴، به خوبی نشان‌دهنده غالب‌شدن اجبار بر رویکردهای فرهنگی در این قانون در زمینه عملی کردن سیاست‌های تک‌بعدی جمعیت است.^۳ این قانون و قوانین و آیین‌نامه‌های همسو با آن به موجب «قانون اصلاح قوانین تنظیم جمعیت و خانواده»، مورخ بیستم خردادماه یک‌هزار و سیصد و نود و دو مجلس شورای اسلامی که در تاریخ ۱۳۹۲/۳/۲۹ به تأیید شورای نگهبان نیز رسید، برداشته شد. این ماده‌واحد تأکید می‌کرد که از تاریخ لازم‌الاجراء شدن این قانون، کلیه محدودیت‌های مقرر در قانون تنظیم خانواده و جمعیت، مصوب ۱۳۷۲/۲/۲۶ و اصلاحات آن و سایر قوانین که بر اساس تعداد فرزند برای والدین شاغل یا فرزندان آنان ایجاد شده است، لغو می‌شود (قانون اصلاح قوانین تنظیم جمعیت و خانواده، ۱۳۹۳/۴/۱۳). این قانون به نوعی نقطه عطف، در زمینه سیاست‌های جمعیتی و اعلام رویکردی متفاوت از گذشته در این زمینه بود. البته اگر چه این ماده‌واحد هم تنها به بُعد کمی سیاست‌های جمعیتی و زمینه‌سازی برای رشد باروری توجه دارد، ولی در تبصره یک، بر نکته‌ای توجه و تأکید داشته است که به نظر می‌رسد رویکردی منطقی و عقلایی در باب سیاست‌های جمعیتی باشد. در این تبصره تأکید شده است که دولت می‌تواند هر پنج سال یک بار، با توجه به نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس، ترکیب جمعیتی و شاخص‌های سیاسی، امنیتی، اقتصادی و اجتماعی در چهارچوب سیاست‌های کلی نظام و با رعایت شاخص‌های مندرج در قوانین برنامه پنج‌ساله با ارائه لایحه به مجلس شورای اسلامی نسبت به برقراری امتیازات یا ایجاد محدودیت‌ها بر اساس تعداد فرزندان اقدام کند.

البته به نظر می‌رسد این قانون در راستای تأمین سیاست‌های ابلاغی مقام رهبری در زمینه سیاست‌های کلان جمعیتی و با تکیه بر اختیارات تفویضی به ایشان در بند یک اصل ۱۱۰ قانون اساسی، شکل گرفته است. توضیح آنکه در تاریخ ۳۰ اردیبهشت سال ۱۳۹۳ مقام رهبری سیاست‌های کلی «جمعیت» را که بر اساس بند یک اصل ۱۱۰ قانون اساسی و پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام تعیین شده است، به رؤسای قوای سه‌گانه و رئیس مجمع تشخیص مصلحت نظام ابلاغ کردند. ایشان در متن ابلاغیه خود تأکید می‌کنند:

با عنایت به اهمیت مقوله جمعیت در اقتدار ملی و با توجه به پویندگی، بالندگی و جوانی جمعیت کنونی کشور به عنوان یک فرصت و امتیاز و در جهت جبران کاهش نرخ رشد جمعیت و نرخ باروری در سال‌های گذشته، سیاست‌های کلی جمعیت ابلاغ می‌گردد. با در نظر داشتن نقش ایجابی عامل جمعیت در پیشرفت کشور، لازم است برنامه‌ریزی‌های جامع برای رشد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور متناسب با سیاست‌های جمعیتی انجام گیرد. همچنین ضروری است با هماهنگی و تقسیم کار بین ارکان نظام و دستگاه‌های ذیربط در این زمینه، اقدامات لازم با دقت، سرعت و قوت صورت گیرد و نتایج رصد مستمر اجرای سیاست‌ها گزارش شود (خامنه‌ای، ۱۳۹۳/۲/۳۰).

سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی؛ انگاره‌ها و اندیشه‌ها

بازخوانی سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران مؤید این مهم است که این سیاست‌ها سه دوره متفاوت را پشت سر گذاشته‌اند. از اوایل انقلاب تا سال‌های میانی دهه ۶۰ آنچه اعمال شده است، سیاست‌های جمعیتی بوده که نمود و برجستگی آن بیشتر در بعد کمی و افزایش جمعیت بوده است. از سال‌های دهه شصت تا اوایل دهه ۹۰ آنچه اعمال و اعلان شده سیاست‌های جمعیتی کنترلی و تحدیدی بوده است. از اوایل دهه ۹۰ به بعد گفتمانی در زمینه لزوم بازنگری در سیاست‌های جمعیتی سابق در بعد کمی و لزوم فاصله‌گیری از سیاست‌های کنترلی شکل گرفت. مقام رهبری در سال ۱۳۹۱ بر لزوم بازنگری در سیاست‌های جمعیتی تأکید می‌کنند؛ با این بیان که:

ما باید در سیاست تحدید نسل تجدید نظر کنیم. سیاست تحدید نسل در یک برهه‌ای از زمان درست بود، یک اهدافی هم برایش معین کردند. آنطوری که افراد متخصص و عالم و کارشناسان علمی این قسمت تحقیق و بررسی کردند و گزارش دادند، ما در سال ۷۱ به همان مقاصدی که از تحدید نسل وجود داشت، رسیدیم. از سال ۷۱ به این طرف، باید سیاست را

تغییر می‌دادیم، خطا کردیم، تغییر ندادیم. امروز باید این خطا را جبران کنیم. کشور باید نگذارد که غلبه نسل جوان و نمای زیبای جوانی در کشور از بین برود و از بین خواهد رفت، اگر به همین ترتیب پیش برویم، آنطوری که کارشناس‌ها بررسی علمی و دقیق کردند. اینها خطابیات نیست، اینها کارهای علمی و دقیق کارشناسی شده است. اگر چنانچه با همین وضع پیش برویم، تا چند سال دیگر نسل جوان ما کم خواهد شد - که امروز قاعده جمعیتی ما جوان است - و به تدریج دچار پیری خواهیم شد. بعد از گذشت چند سال، جمعیت کشور هم کاهش پیدا خواهد کرد؛ چون پیری جمعیت با کاهش زاد و ولد همراه است. یک زمانی را مشخص کردند و به من نشان دادند که در آن زمان، ما از جمعیت فعلی مان کمتر جمعیت خواهیم داشت (خامنه‌ای، رمضان سال ۱۳۹۱).

ایشان در همین سال در جایی دیگر ضمن تأکید بر درستی سیاست‌های تحدید نسل در برهه‌ای از زمان، ادامه آن را از دهه ۷۰ به بعد نادرست دانسته‌اند:

یکی از خطاهایی که خود ما کردیم - بنده خودم هم در این خطا سهیمم - این مسأله تحدید نسل از اواسط دهه ۷۰ به این طرف باید متوقف می‌شد. البته اولی که سیاست تحدید نسل اتخاذ شد، خوب بود، لازم بود، لیکن از اواسط دهه ۷۰ باید متوقف می‌شد. این را متوقف نکردیم، این اشتباه بود. عرض کردم مسئولین کشور در این اشتباه سهیمند، خود بنده حقیر هم در این اشتباه سهیمم. این را خدای متعال و تاریخ باید بر ما ببخشد. نسل جوان را باید حفظ کرد (خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۷/۱۹).

طرح این دغدغه‌ها با هدف شکل‌گیری گفتمان و فرهنگ‌سازی و در مواردی در قالب مطالبه از مسئولان در سال ۱۳۹۲ نیز از جانب ایشان ادامه داشت (خامنه‌ای، رمضان سال ۱۳۹۲ و ۱۳۹۲/۹/۱۹) و در سال ۹۳ با ابلاغ سیاست‌های کلان جمعیتی به اوج رسید.

مسأله‌ای که در سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی در این سه دوره برجستگی

خاصی دارد، این است که اساس این سیاست‌ها بر توجه به بعد کمی استوار است. توضیح آنکه رصد این سه دوره از سیاست‌های جمعیتی که بر اساس سیاست‌های اعمالی و اعلانی جمهوری اسلامی شکل گرفته است، مؤید این مهم است که توجه به بعد کمی جمعیت؛ چه در ساحت کنترل و تحدید جمعیت و چه در ساحت رشد باروری و زاد و ولد، شاخصه اصلی این سیاست‌ها می‌باشد. البته اگر چه در برخی از اسناد بالادستی، سیاست‌های جمعیتی از جمله ابلاغیه مقام رهبری در سال ۱۳۹۳، به مسائل و شاخصه‌های دیگری نیز توجه شده، ولی در همین سند نیز بعد کمی محور بوده و موارد دیگر در راستای این بعد مطرح شده است. نظر به برجستگی این بعد از سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران و توجه به این واقعیت که بیشتر مناقشات و دغدغه‌های مطرح شده در باب این سیاست‌ها در بعد کمی و به ویژه جنبه کنترلی و تحدید نسل بوده است، در این مقاله به مبانی و مستندات این جنبه از سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی می‌پردازیم. توضیح آنکه سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران در بعد کمی از دیرباز با دو رویکرد عمده مواجه بوده است. برخی سیاست‌های کنترلی و تحدیدی جمعیت را برتافته و آن را مورد مناقشه قرار داده‌اند. ایشان سیاست سامان‌دهی خانواده را سیاست القاء شده از سوی استکبار می‌انگارند که با رحلت امام خمینی 1، در کشور مطرح و به‌اجراء گذاشته شده است (حسینی تهرانی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۲۹). چنانچه برخی نیز در انتقاد به سیاست‌های کنترلی بر این باورند که بهتر نیست بودجه‌ای که در راه کنترل جمعیت مصرف می‌شود در راه فراهم‌ساختن وسایل زندگی خانواده‌های فقیر مصرف گردد و به جای انسان‌کشی، به احیای انسان‌های فقیر و بی‌دفاع بپردازیم (سبحانی، ۱۳۶۰، ص ۸۲). در مقابل این انگاره و ادعا، برخی نه تنها این سیاست‌ها را حتی در ساحت کنترلی و تحدیدی پذیرفته‌اند، بلکه به بایستگی آن در موارد و شرایط خاص به خود اعتقاد دارند (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۲۹۲-۲۸۱؛ مؤمن، ۱۳۷۴، ش ۸ و ۹، ص ۱۳۵-۱۱۲). در ادامه، ضمن بررسی مبانی و مستندات این دو انگاره به تبیین موضوع و مفهوم‌شناسی سیاست‌های جمعیتی می‌پردازیم.

مبانی و مستندات انگاره عدم جواز سیاست کنترل‌ی و تحدیدی

گفته شد که برخی با سیاست کنترل‌ی و تحدیدی در زمینه جمعیت مخالف بوده و از لحاظ دینی و شرعی آن را جایز نمی‌دانند. بر اساس این انگاره سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران از سال‌های دهه شصت تا اوایل دهه ۹۰ فاقد مجوز شرعی بوده است. این گروه برای اندیشه خود به ادله و مستنداتی تمسک کرده یا امکان دارد تمسک کنند که ما به بررسی این ادله و مستندات می‌پردازیم.

الف) آیات قرآنی

۱. برخی از گزاره‌های قرآنی، خداوند را روزی‌دهنده معرفی کرده و از کشتن فرزندان به خاطر ترس از فقر نهی کرده است: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْءًا كَبِيرًا» (اسراء(۱۷): ۳۱). در این دیدگاه، تحدید نسل نوعی قتل فرزند است که بر اساس این گزاره قرآنی از آن نهی شده است.

۲. گزاره‌های قرآنی مربوط به حرمت قتل نفس از جمله ادله‌ای هستند که بر نارو بودن سیاست‌های جمعیتی تحدیدی دلالت دارند؛ چرا که تحدید نسل به نوعی قتل فرزندان است: «مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا» (مائده(۵): ۳۲)،^۴ «وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ» (اسراء(۱۷): ۳۳).^۵

۳. بر خلاف اندیشه و انگاره‌ای که محدودیت منابع را مجوز سیاست‌های کنترل‌ی و تحدید نسل می‌دانست، برخی از گزاره‌های قرآنی، خداوند را روزی‌دهنده همه موجودات دانسته و روزی همه جانداران را تضمین کرده است: «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (هود(۱۱): ۶)،^۶ «وَكَايِنٍ مِنْ دَابَّةٍ لَأَ تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (عنکبوت(۲۹): ۶۰).^۷ بر این اساس، برخی از مفسرین نیز تأکید می‌کنند که بشر نباید برای رزق و روزی خود دغدغه‌ای داشته باشد و به سبب آن از نسل خود بکاهد (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۱۶۴).

در کنار این گزاره‌های قرآنی برخی از گزاره‌های دیگر نیز وجود دارد که به نوعی و به ملازمه بر عدم جواز سیاست‌های تحدیدی و کنترل‌ی دلالت دارند؛ از جمله برخی از

گزاره‌ها کثرت نسل را نعمت الهی برشمرده‌اند و هدف اصلی از ازدواج را تکثیر و بقای نسل بشر دانسته‌اند (نساء(۴): ۱؛ نحل(۱۶): ۷۲؛ اعراف(۷): ۸۶؛ فرقان(۲۵): ۷۴). اگر چه برخی از دانشیان مسلمان در مسأله مورد بحث به این گزاره‌ها استناد کرده‌اند (القری بن عید، ۱۴۰۹ق، ش ۵، ص ۳۲۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۴، ص ۳۱۷)، ولی از آنجا که عدم دلالت این گزاره‌ها بر حرمت و عدم جواز سیاست‌های کنترلی در زمینه جمعیت، بدیهی است از پرداختن به آن صرف نظر می‌کنیم.

ب) روایات

از جمله ادله‌ای که مخالفان سیاست‌های کنترلی و تحدیدی جمعیت به آن استناد کرده‌اند، روایات است. برخی از این روایات بر اهتمام به ازدواج و فرزندآوری تأکید کرده و ترک ازدواج را تقبیح کرده‌اند: كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ ﷺ فَقَالَ: «إِنَّ خَيْرَ نِسَائِكُمُ الْوَالِدُودُ الْعَفِيفَةُ الْعَزِيزَةُ فِي أَهْلِهَا الذَّلِيلَةَ مَعَ بَعْلِهَا الْمَتَبَرِّجَةَ مَعَ زَوْجِهَا الْحِصَانِ عَلَى غَيْرِهِ الَّتِي تَسْمَعُ قَوْلَهُ وَتَطِيعُ أَمْرَهُ وَإِذَا خَلَا بِهَا بَدَلَتْ لَهُ مَا يَرِيدُ مِنْهَا وَ لَمْ تَبْذُلْ كِتَابَةَ الرَّجُلِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۳۲۴).^۸ «تَزَوَّجُوا فَإِنِّي مَكَاثِرٌ بِكُمْ الْأُمَمُ غَدًا فِي الْقِيَامَةِ» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۳۸۳).^۹ «فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَثِيرًا مَا كَانَ يَقُولُ مَنْ كَانَ يَحِبُّ أَنْ يَتَّبِعَ سُنَّتِي فَلْيَتَزَوَّجْ فَإِنَّ مِنْ سُنَّتِي التَّزْوِيجَ وَاطْلُبُوا الْوَالِدَ فَإِنِّي أَكَاثِرُ بِكُمْ الْأُمَمُ غَدًا...» (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۶۱۰).^{۱۰} «رَذَالُ مَوْتَاكُمُ الْعَزَابُ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۳۲۹).^{۱۱} برخی دیگر نیز تشویق به ازدواج با زنان فرزندآور کرده، زنان نازا و ازدواج با آنان را مذمت کرده‌اند: «تَزَوَّجُوا بَكْرًا وَلُودًا وَ لَا تَزَوَّجُوا حَسَنَاءَ جَمِيلَةً عَاقِرًا فَإِنِّي أَبَاهِي بِكُمْ الْأُمَمُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (همان، ص ۳۳۳).^{۱۲} «أَلَا أَخْبَرَكُمُ بَشْرَارَ نِسَائِكُمُ الذَّلِيلَةَ فِي أَهْلِهَا الْعَزِيزَةَ مَعَ بَعْلِهَا الْعَقِيمِ الْحَقُودِ» (همان، ص ۳۲۵).^{۱۳} «الشَّؤْمُ فِي ثَلَاثٍ: فِي الْمَرْأَةِ وَالدَّابَّةِ وَالدَّارِ فَأَمَّا شَوْمُ الْمَرْأَةِ فَكَثْرَةُ مَهْرِهَا وَ عَقْمُ رَحْمَتِهَا» (همان، ص ۵۶۷).^{۱۴} «وَ لِحَصِيرٍ فِي نَاحِيَةِ الْبَيْتِ خَيْرٌ مِنْ امْرَأَةٍ لَا تَلِدُ» (صدوق، ۱۳۷۶، ص ۵۵۲).^{۱۵} چنانچه برخی از روایات نیز بر تکثیر نسل تأکید می‌کنند: «أَكْثَرُوا الْوَالِدَ أَكَاثِرُ بِكُمْ الْأُمَمُ غَدًا» (کلینی، ۱۴۱۷ق، ج ۶، ص ۲).^{۱۶}

ج) استناد به قاعده «لاضرر»

اگر چه راه‌های زیادی برای پیشگیری از حمل و انعقاد نطفه وجود دارد، ولی برخی از مخالفان تحدید نسل، تمامی این راه‌ها را مضر به حال زن و مرد دانسته و می‌گویند اینها اکثراً باعث عقیم‌شدن دائمی زن و مرد می‌شود و در اسلام به حکم عقل و شرع، هر چیزی که برای انسان ضرر معتابه و یقینی داشته باشد، حرام است. در نتیجه تحدید نسل و پیشگیری از حمل، از این راه‌ها نیز حرام است (حسینی تهرانی، ۱۴۱۵ق، ص ۴۰).

د) استناد به درک عقل

درک عقل نیز از جمله ادله‌ای است که ممکن است مورد استناد مخالفان سیاست‌های جمعیتی کنترلی قرار گیرد. بر این اساس، از آنجا که جمعیت، رابطه مستقیم و غیر قابل انکاری با اقتدار داشته و عزت جامعه اسلامی در معادلات جهانی بسته به ازدیاد شمار مسلمانان است، پس به درک عقل، سیاست کنترل و مهار رشد جمعیت در کشورهای اسلامی، امری قبیح و مذموم بوده و جواز شرعی ندارد. توضیح آنکه سیاست‌های کنترلی در جوامع اسلامی بیشتر توطئه‌ای استعماری و غربی برای مهار رشد جمعیت دنیای اسلام است (ایازی، ۱۳۷۶، ص ۱۵۸؛ حسینی تهرانی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۲۹).

مبانی و مستندات انگاره جواز سیاست کنترلی و تحدیدی

در مقابل برخی از دانشیان مسلمان طرفدار سیاست‌های کنترل جمعیت بوده و سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران را در زمینه کنترل و تحدید جمعیت، دارای مبانی و مستندات شرعی می‌دانند. طرفداران این اندیشه برای مبرهن‌کردن اندیشه و انگاره خود بعد از اصل اباحه و جواز، به ادله و مستندات تمسک کرده یا امکان دارد تمسک کنند که ما به بررسی این ادله و مستندات می‌پردازیم.

الف) آیات قرآنی

۱. برخی از گزاره‌های قرآنی، اموال و فرزندان را وسیله آزمایش انسانها قرار داده و

فخرفروشی و افزون طلبی در اموال و فرزندان را نکوهش کرده‌اند: «إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ» (تغابن (۶۴): ۱۵)،^{۱۷} «اعْلَمُوا أَنَّهَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ» (حدید (۵۷): ۲۰).^{۱۸} «وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ وَقَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ» (سبأ (۳۴): ۳۵-۳۴).^{۱۹}

۲. برخی از گزاره‌های قرآنی، ازدواج را مشروط به داشتن شرایط و امکانات ازدواج دانسته و در صورت نبود این شرایط، امر به عفاف کرده‌اند. بر این اساس، در صورت نبود شرایط و امکانات، حتی اصل ازدواج هم درست نیست تا چه رسد به ازدیاد نسل: «وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ» (نور (۲۴): ۳۳).^{۲۰}

ب) روایات

روایات از جمله ادله‌ای است که برای تبیین جواز سیاست‌های کنترلی به آن استناد می‌شود. برخی از این روایات زیادی فرزندان را مذمت کرده و کمی آن را ستوده‌اند: «الفقر الموت الأكبر و قلة العیال أحد الیسارین» (حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۱۴).^{۲۱} «تلاث من أعظم السبلاء كثرة العائلة و غلبة الدین و دوام المرض» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۳۱).^{۲۲} «و سئل عن الخیر ما هو؟ فقال لیس الخیر أن یكثر مالک و ولدک» (نهج البلاغه، حکمت ۹۴).^{۲۳} «قال رسول الله ﷺ و ارزق من أبغض محمداً و آل محمداً كثرة المال و الولد» (راوندی کاشانی، بی‌تا، ص ۱۶).^{۲۴} برخی دیگر فقر را که رابطه مستقیمی با زیادی فرزندان دارد نکوهش کرده‌اند: «کاد الفقر أن یكون کفراً» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۰۷).^{۲۵}

ج) درک عقل

درک عقل از جمله ادله‌ای است که می‌تواند مستند اندیشه جواز سیاست‌های جمعیتی باشد. توضیح آنکه توجه به مشکلات و معضلات رشد بی‌رویه جمعیت در کنار نامحدود بودن منابع و امکانات حیاتی موجود در کره زمین باعث شده که برخی بر جواز و لزوم کنترل جمعیت تأکید کنند. با این بیان که:

اگر واقعاً مطالعات کارشناسان اجتماعی با ایمان، با بصیرت، واقع‌بین، همه‌سونگر و محاسب، به این نتیجه رسید که اگر در جامعه اسلامی تیراژ فرزندان از عدد معینی بالاتر رود، جان این جامعه و هستی این و سلامت این جامعه در معرض خطر است، به راحتی می‌توان فتوا داد که بر این امت واجب است که میزان فرزندان را در حد معین نگه دارد؛ چون ما با نصوص اسلامی فراوان دریافته‌ایم که جان جامعه از جان فرد محترم‌تر است (حسینی بهشتی، ۱۳۷۹، ص ۳۲-۳۱).

حتی برخی با تمسک به درک عقل و محاسبات عقلی، نه تنها سیاست‌های کنترلی در زمینه جمعیت را روا دانسته، بلکه توسل به سقط جنین را هم در مواردی روا می‌دانند. گفته شده:

ممکن است، گفته شود ما در حرمت سقط جنین تردیدی نداریم، ولی طبق محاسبه بعضی از متفکران که گفته‌اند افزایش خواروبار در روی زمین با تصاعد حسابی است و افزایش نفوس با تصاعد هندسی و نتیجه آن انفجار زمین از گرسنگی می‌باشد، مسأله وارد باب تزاحم می‌گردد که قانون اقتضاء می‌کند که اهم را بر مهم مقدم بداریم (جعفری، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۴۷).

نقد و بررسی

۱. به نظر می‌رسد که مسأله سیاست‌های جمعیتی موضوعی است که خصوصیات مقومش شناور در زمان بوده و وابستگی خاصی به مکان و مصالح و مقتضیات زمانی و مکانی دارد. نکته‌ای بدیهی که شاید غفلت از آن باعث شده برخی از دانشیان مسلمان نسبت به موضوع جمعیت و سیاست‌های جمعیتی تصویری درست و واقعی نداشته باشند. اندیشه‌ها و انگاره‌های این دانشیان و نوع و نحوه تمسک آنها به ادله و مستندات شرعی، مؤید عدم درک صحیح این دانشیان نسبت به مفهوم و موضوع جمعیت و سیاست‌های جمعیتی است. توضیح آنکه اگر چه در بین فقهاء معروف است که فقیه، خود را متصدی تعیین موضوع حکم شرعی برای دیگران ندانسته و تأکید می‌کنند:

«تعیین موضوع حکم، شأن فقیه بماهو فقیه نیست» (منتظری، ۱۴۲۹ق، ص ۲۱) و شاید بر این اساس، امام خمینی 1 در جواب استفتایی درباره رانندگانی که به خاطر عدم رعایت مقررات راهنمایی و یا در اثر عدم مهارت، باعث قتل افراد به خاطر تصادف می شوند، می فرماید: «با فرض اینکه تخلف، تفریط نسبت به نفس است، حکم شبه عمد را دارد» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۷، ص ۴۰۸)، دادستان وقت، با مطرح کردن این استفتاء و به جهت تشخیص مصداق خارجی، سؤالی را بدین مضمون مطرح می کند که: «آیا این حکم به طور مطلق است؛ یعنی نظر مبارک بر تفریط بودن است یا تشخیص، به عهده محکمه می باشد و حضرتعالی با فرض موضوع حکم فرمودید؟»، مرحوم امام پاسخ می دهند: «تشخیص موضوع با اینجانب نیست» (همان).

ولی بر آشنایان به سنجه های استنباط و اجتهاد پوشیده نیست که برای تعیین حکم، تشخیص و شناخت موضوع ضروری است؛ چرا که بدون شناخت و مشخص کردن موضوع، به دلیل اینکه موضوع، هسته و نهاد گزاره حکمیه است، امکان حکم وجود نداشته و ندارد؛ چنانچه به نظر می رسد که مراد از موضوع در گزاره «شأن فقیه نیست که وارد موضوعات شود»، نیز مصداق باشد. توضیح آنکه گاهی در لسان فقهاء، از مصداق حکم تعبیر به موضوع می شود، ولی با توجه به اینکه در این بحث، فرد خارجی یا موقعیت خارجی که حکم بر آن منطبق می شود، مراد است، تعبیر به مصداق بهتر است و بر این اساس، در هر گزاره حکمیه فقهی، لاجرم به موضوع پرداخته می شود، ولی مصداق خارجی همین موضوع و چگونگی تعیین آن، فرآیند دیگری را می طلبد.

با این توضیح، از آنجا که بحث سیاست های جمعیتی به ویژه در بعد کمی؛ چه در ساحت سیاست های کنترلی و تحدیدی و چه در ساحت سیاست های ازدیاد باروی، موضوعی است که ارتباط مستقیمی با شرایط مکانی و زمانی و مصالح جامعه اسلامی دارد، شاید به همین دلیل امام خمینی 1 در پاسخ به کسانی که نظر ایشان را درباره جلوگیری از رشد زاد و ولد خواسته بودند، تأکید می کردند که: «راجع به موالید، تابع آن است که حکومت چه تصمیمی بگیرد» (همان، ج ۵، ص ۱۸۳). بر این اساس، با توجه به متغیر و شناور بودن این ویژگی ها به درک عقل حکمی مطلق و ثابت در باب آن

نادرست و نارواست؛ چنانچه با توجه به ماهیت سیاست‌های جمعیتی، ادله‌ای که در آن از قتل، قتل نفس و تأکید بر فرزندآوری صحبت می‌شد، چندان به این موضوع مربوط نیست؛ چرا که پیشگیری از بارداری با روش‌های امروزی، ماهیتاً با قتل، متفاوت است؛ چنانچه ازدواج، لزوماً با این سیاست‌ها منافاتی نداشته و در این سیاست‌ها بیشتر تأکید بر تعداد کمتر فرزندان است، نه ازدواج نکردن.

۲. نصوص و گزاره‌هایی که رزق و روزی هر جنبنده‌ای را از جانب خداوند تضمین می‌کرد، اگر چه تا حدودی با سیاست‌های کنترلی مبتنی بر استدلال و انگاره‌های مالتوسی در تضاد است، ولی از آنجا که سیاست‌های جمعیتی، مفهومی عام‌تر از زندگی را مد نظر دارد، مفهومی فراتر از زنده ماندن، تضمین روزی موجودات و جنبندگان، تلازمی با حرمت و ناروایی اجرای این سیاست‌ها ندارد؛ چنانچه خداوند همین رزق و روزی را نیز در سامانه‌ای خاص از اسباب و علت‌ها قرار داده است که رعایت و پایبندی به آن بایسته است: «إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يَجْرِي الْأُمُورَ عَلَيَّ مَا يَقْتَضِيهِ لَا عَلَيَّ مَا تَرْتَضِيهِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۲۲۲)؛ چنانچه فهمی که مخالفان سیاست‌های کنترلی از این نصوص دارند، در تنافی گزاره‌هایی روایی است که کمی فرزندان را به لحاظ مالی از موجبات آسایش می‌دانست.

۳. نصوصی که ترغیب و تشویق به ازدواج با زنانی می‌کرد که فرزندآور هستند یا از ازدواج با زنان نازا برحذر می‌داشت نیز با مناقشه عدم دلالت روبرو هستند. توضیح آنکه لسان و فضای این نصوص، بیشتر توصیه و سفارش است تا تشریح حکم الزامی و بر این اساس است که ازدواج با زنی که نازا است، محذوری شرعی در پی نداشته و ممنوعیتی ندارد؛ چنانچه به نظر می‌رسد که ذم و مذمت یک زن به صرف نازا بودن آنچنان که مقتضای برخی از این نصوص روایی بود، شایسته نباشد.

۴. چنانچه استناد به قاعده «لاضرر» نیز برای ممنوعیت و ناروایی سیاست‌های کنترلی بی‌مورد است؛ چرا که از سویی بر خلاف ادعای ایشان همه شیوه‌های کنترلی با ضرر همراه نیست؛ چنانچه عزل یکی از این شیوه‌هاست. از سوی دیگر، ضرری که این قاعده از آن نهی کرده است، ضرر معتابه است، نه هر ضرری. بر

این اساس، استناد به قاعده لاضرر در مسأله مورد بحث با مناقشه جدی همراه است.

۵. همچنین برخی از ادله و مستندات طرفداران انگاره جواز از حیث دلالت با مناقشه روبرو است؛ چنانچه فتنه‌بودن اولاد و اموال یا مذمت تفاخر به مال و اولاد، هیچ دلالتی بر مسأله مورد بحث نداشته و ندارد.

۶. فرآیند پژوهش تا به اینجا ثابت کرد که روش مرسوم در باب فهم شریعت و دین با همه پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های موجود در ادله و مبانی، در عمل توفیق چندانی در حل مشکلات و مسائل پیش رو نداشته و بیشتر منجر به دعوای کشار پیرامون ظهورات، اطلاعات و عمومیت‌های ادعایی الفاظ شده که معمولاً در فرآیندی بی‌حاصل و بیشتر برای صحنه‌گذشتن بر مرام و باورهای پیشینی مخاطب است تا کشف حقیقت. میراث چنین روشی جز ابهام، شک و سرپوش‌گذشتن بر زوایای پیدا و پنهان مسأله‌ای که موضوع تحقیق برای رسیدن به آن طرح شده ندارد. تنها راه حل برای مقابله با آسیب‌ها و نتایج زیانبار این روش، توجه به مجموعه شریعت است. توجه به مجموعه شریعت به این معنا است که نمی‌توان دستوری از یک قانون را جدای از سایر قوانین به کار بست و یا سخنی از یک مکتب و شریعت آسمانی را جدای از سایر سخنان آن مکتب تفسیر کرد. این یک اصل عقلایی است و نزد همه خردمندان معمول می‌باشد. عالمان و فقیهان، گرچه از مخصص و مقید پیوسته و ناپیوسته، لفظی و غیر لفظی جستجو می‌کنند و تا به آنجا فحص می‌کنند که یقین به عدم پیدا شود، اما نوعی فحص دیگر هم لازم است که نسبت به آن قصور شده است. منظور از فحص این است که برای تفسیر یک سخن باید مجموعه شریعت را در نظر داشت و فراتر از مخصص و مقید مصطلح، به جستجو پرداخت.

به عبارتی این نگاه را که می‌شود «فهم پازلی»^{۲۶} شریعت و دین نامید، در حقیقت تأکیدی بر این است که هر گزاره شرعی به تنهایی خود قطعه‌هایی از یک پازل هستند که اگر چه دارای شکل و ساختار مفهومی خاص به خود است، ولی تفسیر و فهم آن بدون در نظر داشتن آن قطعه در کنار دیگر قطعه‌های پازل و جایگاه آن قطعه در ساختار

کلی پازل، ناروا و رهن است. بر این اساس، فهم پیام، اوامر و نواهی، رخصت‌ها و عزیمت‌های شریعت با جزئی‌نگری و تکیه کشدار بر گزاره‌های جزئی، رهن و ناصواب است (هاشمی، ۱۳۹۲، ص ۱۵۳-۱۵۱). سروده «مولوی» در مورد گروهی که در تاریکی، فیلی را لمس می‌کردند و هر کس به فراخور قسمتی که لمس کرده بود، تعریفی از فیل ارائه می‌داد، خود شاید سخن مناسبی در باب توصیف این شیوه از پژوهش باشد (مولوی، ۱۳۷۹، ص ۳۸۴). بر این اساس، بحث از سیاست‌های جمعیتی باید با توجه به مقاصد کلان شریعت، جامعیت، جهانی و جاودان‌بودن آموزه‌های دین مبین اسلام در کنار عاقبت‌اندیشی،^{۲۷} در نظر داشتن آسیب‌های فقر و دوری از حرج و ضرر باشد؛ چنانچه توجه به درک عقل نیز بایسته است.

۷. به نظر می‌رسد که توجه به درک عقل از بایسته‌های این پژوهش است؛ توضیح آنکه درک عقل و توجه به آن در فقه شیعه جایگاهی ممتاز دارد تا به آنجا که عقل بر اساس آموزه‌های این مکتب به عنوان پیامبر درون توصیف شده است.^{۲۸} توجه به عقل به عنوان دلیلی مستقل یا متمم دیگر اسناد و ادله؛ چه در ساحت دلالت و چه در ساحت فهم نصوص، از ویژگی‌های فقه زنده و مبتنی بر خرد است. در این مسأله که دارای زوایای مختلفی در ساحت‌های اجتماعی - سیاسی است با توجه به موقعیت‌ها، مقتضیات و مصالح زمانی و مکانی در کنار توجه و نگاه سیستمی به مجموعه شریعت، عقل درک متفاوت و مختلفی را از لزوم سیاست‌های کنترلی تا ناروا بودن آن به دست می‌دهد و درک ثابتی در جانب حرمت و جواز ندارد. البته اگر مستمسک، درک عقل شد، باید در مصادیق هم به مقتضای درک عقل توجه کرد. بر این اساس، اصل سیاست‌های جمعیتی در بعد کمی؛ چه با رویکرد کنترلی و چه با رویکرد ازدیاد مولید، نه تنها محذوری شرعی در پی نداشته، بلکه دارای مبانی و مستندات مورد پذیرش شرع است؛ چنانچه متغیر بودن این سیاست‌ها در ادوار مختلف با توجه به شناور بودن و چندساحتی بودن موضوع، محذوری در پی نداشته و ندارد.

جمهوری اسلامی ایران؛ سیاست‌های جمعیتی و توجه به چند نکته

۱. با توجه به ماهیت متغیر مسأله سیاست‌های جمعیتی در بعد کمی، بایسته است که شرایط و موقعیت‌های زمانی و مکانی به طور مستمر رصد شود و بر اساس این رصد مستمر و کارشناسی‌های دقیق، سیاستگذاری شده و ادامه این سیاست‌ها هم منوط به کار کارشناسی و دوراندیشی است. مسأله‌ای که بازخوانی اندیشه‌ها و مطالبات مقام رهبری در زمینه سیاست‌های جمعیتی در سال‌های اخیر، بر آن تأکید می‌کند. چنانچه گذشت ایشان ضمن تأکید بر توجه به گزارشات کارشناسی دقیق و علمی و درستی سیاست‌های تحدید نسل در برهه‌ای از زمان، ادامه آن را با توجه به همین کارشناسی‌ها نادرست می‌دانستند. مسأله‌ای که در ابلاغیه سیاست‌های کلان جمعیتی نیز به آن تأکید شده است: «رصد مستمر سیاست‌های جمعیتی در ابعاد کمی و کیفی با ایجاد ساز و کار مناسب و تدوین شاخص‌های بومی توسعه انسانی و انجام پژوهش‌های جمعیتی و توسعه انسانی» (خامنه‌ای، ۱۳۹۳/۲/۳۰) بایسته است؛ چنانچه به نظر می‌رسد که بر همین اساس، در تبصره یک ماده واحده «قانون اصلاح قوانین تنظیم جمعیت و خانواده» مقرر شده است: «دولت می‌تواند هر پنج سال یک بار، با توجه به نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس، ترکیب جمعیتی و شاخص‌های سیاسی، امنیتی، اقتصادی و اجتماعی در چهارچوب سیاست‌های کلی نظام و با رعایت شاخص‌های مندرج در قوانین برنامه پنج‌ساله با ارائه لایحه به مجلس شورای اسلامی نسبت به برقراری امتیازات یا ایجاد محدودیت‌ها بر اساس تعداد فرزندان اقدام کند» (قانون اصلاح قوانین تنظیم جمعیت و خانواده، ۱۳۹۳/۴/۱۳).

۲. نتیجه منطقی وابستگی سیاست‌های جمعیتی به مقتضای زمان و مکان، نه تنها توجیه متغیر بودن این سیاست‌ها در شرایط و مقتضیات زمانی است، بلکه امکان متغیر بودن این سیاست‌ها در مکان‌های مختلف نیز وجود دارد. بر این اساس، بسته به مقتضیات مکانی و مصالح قطعی، این امکان وجود دارد که در منطقه‌ای سیاست‌های کنترلی و تحدیدی اجراء شود و در منطقه‌ای دیگر سیاست ازدیاد موالید؛ چنانچه بنا بر مصلحت، امکان دارد این سیاست‌ها در زمره سیاست‌های اعمالی باشد.

۳. مرجع تشخیص ضرورت، چگونگی و نوع این سیاست‌ها، مکلف و یا به بیان بهتر، نهاد مکلف است. بهتر بودن تعبیر نهاد مکلف از این باب است که با توجه به گستره احکام، در برخی موارد یک مجموعه یا دستگاه مکلف است (هاشمی، ۱۳۹۱، ص ۷۷)، ولی از آنجا که مسأله سیاست‌های جمعیتی، مسأله‌ای چندساختی است که رابطه مستقیمی با شرایط سیاسی و اجتماعی و مصالح و مفاسد کلی دارد، در کشورهایی که حکومت و حاکمیت اسلامی وجود دارد، مرجع تشخیص، حاکمیت و حکومت اسلامی است. در کشورهای غیر اسلامی مرجع تشخیص، مکلفی است که این مسأله متوجه اوست؛ البته در این شرایط نیز توجه به درک عقل و مقتضیات مکانی و زمانی بایسته است.

نتیجه‌گیری

جمهوری اسلامی ایران، سه دوره متفاوت از سیاست‌های جمعیتی را پشت سر گذاشته است: از اوایل انقلاب تا سال‌های میانی دهه ۶۰ آنچه اعمال شده است، سیاست‌های جمعیتی بوده که نمود و برجستگی آن بیشتر در بعد کمی و افزایش جمعیت بوده است. از سال‌های میانی دهه شصت تا اوایل دهه ۹۰، آنچه اعمال و اعلان شد، سیاست‌های جمعیتی کنترلی و تحدیدی بوده است. از اوایل دهه ۹۰ به بعد، گفتمانی در زمینه لزوم بازنگری در سیاست‌های جمعیتی سابق در بعد کمی و لزوم فاصله‌گیری از سیاست‌های کنترلی شکل گرفت. مسأله سیاست‌های جمعیتی، موضوعی است که خصوصیات مقومش شناور در زمان بوده و وابستگی خاصی به مکان و مصالح و مقتضیات زمانی و مکانی دارد. بر این اساس، با توجه به موقعیت‌ها، مقتضیات و مصالح زمانی و مکانی در کنار توجه و نگاه سیستمی به مجموعه شریعت، عقل درک متفاوت و مختلفی را از لزوم سیاست‌های کنترلی تا ناروا بودن آن به دست می‌دهد و درک ثابتی در جانب حرمت و جواز ندارد؛ چنانچه بر همین اساس، امام خمینی ۱ بحث موالی را بسته به نظر و سیاست‌های حاکمیت می‌داند. با توجه به ماهیت متغیر مسأله سیاست‌های جمعیتی در بعد کمی، بایسته است که شرایط و موقعیت‌های زمانی

و مکانی به طور مستمر رصد شود و بر اساس این رصد مستمر و کارشناسی‌های دقیق، سیاست‌گذاری شده و ادامه این سیاست‌ها هم منوط به کار کارشناسی و دوراندیشی است. چنانچه بنا بر مقتضیات مکانی و مصالح قطعی، این امکان وجود دارد که در منطقه‌ای سیاست‌های کنترلی و تحدیدی اجراء شود و در منطقه‌ای دیگر سیاست ازدیاد موالید؛ همچنانکه بنا بر مصلحت، امکان دارد این سیاست‌ها در زمره سیاست‌های اعمالی باشد. سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی در بعد کمی همسو با اندیشه‌های مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) بوده؛ اگر چه ایشان معتقدند که با توجه به یافته‌های کارشناسی و واقعیت‌های موجود در زمینه جمعیت ایران از برهه‌ای ادامه سیاست‌های کنترلی در باب جمعیت درست نبوده است.

یادداشت‌ها

1. population Policy.

۲. «و فرزندان را از ترس فقر نکشید! ما آنها و شما را روزی می‌دهیم، مسلماً کشتن آنها گناه بزرگی است!».

۳. «نحوه استفاده از امتیازات پیش بینی‌شده در قانون کار، مصوب ۱۳۶۹/۸/۲۹ مجمع تشخیص مصلحت نظام و قانون تأمین اجتماعی، مصوب ۱۳۵۴، به شرح زیر خواهد بود: الف) مرخصی بارداری و زایمان کارگران زن (موضوع ماده ۷۶ قانون کار، مصوب ۱۳۶۹/۸/۲۹ مجمع تشخیص مصلحت نظام)، برای فرزندان چهارم و بعد که پس از یکسال از تصویب این قانون متولد می‌شوند، از مرخصی استحقاقی موجود و آتی کارگر کسر خواهد شد. ب) هزینه نگهداری فرزندان کارگران زن در مراکز نگهداری (موضوع ماده ۷۸ قانون کار، مصوب ۱۳۶۹/۸/۲۹ مجمع تشخیص مصلحت نظام)، برای فرزندان چهارم و بعد که پس از یکسال از تصویب این قانون متولد می‌شوند، به عهده کارگر خواهد بود. ج) حق بیمه فرزندان (موضوع ماده ۵۸ قانون تأمین اجتماعی مصوب ۱۳۵۴)، برای فرزندان چهارم و بعد که پس از یکسال از تصویب این قانون متولد می‌شوند، به‌صورت جداگانه تعیین و مطابق تعرفه تأمین اجتماعی از بیمه‌شده دریافت می‌گردد» (روزنامه رسمی، ۱۳۷۲/۳/۳۰، قانون تنظیم خانواده).

۴. «هر کس انسانی را بدون ارتکاب قتل یا فساد در روی زمین بکشد، چنان است که گویی همه انسانها را کشته است.».

۵. «و کسی را که خداوند خونش را حرام شمرده، نکشید، جز به حق!».
۶. «هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست، مگر اینکه روزی او بر خداست! او قرارگاه و محل نقل و انتقالش را می‌داند. همهٔ اینها در کتاب آشکاری ثبت است! ادر لوح محفوظ، در کتاب علم خدا!».
۷. «چه بسا جنبنده‌ای که قدرت حمل روزی خود را ندارد، خداوند او و شما را روزی می‌دهد و او شنوا و داناست».
۸. «در نزد پیامبر بودیم فرمودند: بهترین زنان، آنهایی هستند که دارای این مشخصات باشند: زنی که زیاد زایمان کند...».
۹. «ازدواج کنید؛ زیرا من در فردای قیامت به زیادی تعداد شما امت، مباهات می‌کنم».
۱۰. «ازدواج کنید که رسول الله ﷺ زیاد می‌فرمودند کسی که دوست دارد سنت مرا تبعیت کند، پس باید ازدواج کند».
۱۱. «پست‌ترین مرده‌های شما عذب‌ها هستند».
۱۲. «با زن باکره‌ای که زیاد زایمان کند ازدواج کنید و از ازدواج با زن زیباروی نازا بپرهیزید. همانا من در روز قیامت به امتم مباهات می‌کنم».
۱۳. «آیا خبر دهم شما را به بدترین زنان؟ آنان کسانی هستند که در میان خانواده‌شان حقیر و نزد همسرشان متکبر، نازا و کینه‌توز هستند...».
۱۴. «شومیت در سه چیز است: زن، حیوان و خانه، اما زن شوم آن زنی است که مهرش زیاد و نازاست».
۱۵. «همانا حصیری در گوشه خانه افتاده است از زنی که نمی‌زاید بهتر است».
۱۶. «زیاد کنید فرزندان را که در روز قیامت امت من به وسیله آنان زیاد و گسترده می‌شوند».
۱۷. «اموال و فرزندان فقط وسیله آزمایش شما هستند و خداست که پاداش عظیم نزد اوست!».
۱۸. «بدانید زندگی دنیا تنها بازی و سرگرمی و تجمل‌پرستی و فخرفروشی در میان شما و افزون‌طلبی در اموال و فرزندان است».
۱۹. «و ما در هیچ شهر و دیاری پیامبری بیم‌دهنده نفرستادیم، مگر اینکه مترفین آنها (که مست ناز و نعمت بودند) گفتند: ما به آنچه فرستاده شده‌اید کافریم! و گفتند: اموال و اولاد ما (از همه) بیشتر است (و این نشانهٔ علاقه خدا به ماست!) و ما هرگز مجازات نخواهیم شد!».
۲۰. «و کسانی که امکانی برای ازدواج نمی‌یابند، باید پاکدامنی پیشه کنند تا خداوند از فضل خود آنان را بی‌نیاز گرداند!».
۲۱. «فقر، مرگ بزرگتر و کمی تعداد زن و فرزند یکی از دو آسایش است».

۲۲. «سه چیز از شدیدترین گرفتاری‌ها می‌باشد: ۱. فراوانی تعداد زن و فرزند؛ ۲. غلبه کردن بدهکاری‌ها بر انسان؛ ۳. طولانی شدن بیماری».
۲۳. «زیادی مال و فرزندان خیر نیست».
۲۴. «خدایا به کسی که دشمن محمد ﷺ و آل محمد ﷺ می‌باشد، مال و فرزندان زیاد عطا کن».
۲۵. «فقر انسان را به کفر می‌کشاند».
۲۶. به جای «فهم پازلی» می‌شود از گزاره «فهم شبکه ای یا سیستمیک» گزاره‌ها نیز استفاده کرد.
۲۷. «أعقل النَّاسَ أنظرهم في العواقب» (عبدالواحد تمیمی آمدی، *غررالحکم و دررالكلم*، ص ۲۱۷).
۲۸. اشاره به حدیثی از امام کاظم ۷ است: «یا هشام إنَّ لله على النَّاسِ حجتین حجة ظاهرة و حجة باطنة فأما الظاهرة فالرَّسل و الأنبياء و الأئمة : و أما الباطنة فالعقول» (محمدبن یعقوب کلینی، *الکافی*، ج ۱، ص ۱۰).

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. ابن منظور، ابوالفضل محمدبن مکرم، *لسان العرب*، ج ۳، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر، ج ۳، ۱۴۱۴ق.
۴. ارسطو، سیاست، ترجمه حمید عنایت، تهران: علمی - فرهنگی، ج ۴، ۱۳۸۱.
۵. البوطی، محمدسعید، *مسألة تحديد النسل وقاية و علاجاً*، دمشق: مکتبة الفارابی، ۱۴۰۸ق.
۶. القری بن عید، محمدعلی، «مسألة تحديد النسل»، *مجلة المجمع الفقه الاسلامی*، ش ۵، جزء ۱، ۱۴۰۹ق.
۷. امام خمینی، سیدروح‌الله، *صحیفه امام*، ج ۳، ۱۷ و ۱۵، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۷۸.
۸. امانی، مهدی، *مبانی جمعیت‌شناسی*، تهران: سمت، ۱۳۷۹.
۹. -----، *نظری به سیاست‌های جمعیتی در ایران*، تهران: انتشارات پیوند، ۱۳۵۵.
۱۰. ایازی، سیدمحمدعلی، *اسلام و تنظیم خانواده*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶.
۱۱. بهنام، جمشید، *جمعیت‌شناسی عمومی*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ج ۲، ۱۳۴۸.
۱۲. تقوی، نعمت‌الله، *جمعیت و تنظیم خانواده*، تهران: روان پویا، ۱۳۷۷.

۱۳. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غرر الحکم و درر الکلم، قم: دار الکتب الإسلامی، ج ۲، ۱۴۱۰ ق.
۱۴. جعفری، محمدتقی، رسائل فقهی، ج ۱، تهران: نشر کرامت، ۱۳۷۷.
۱۵. جهان‌فر، محمد، مبانی جمعیت‌شناسی، تهران: دهخدا، ۱۳۷۶.
۱۶. حرانی، حسن بن شعبه، تحف العقول، قم: ج ۲، ۱۴۰۴ ق.
۱۷. حسینی بهشتی، سیدمحمد، بهداشت و تنظیم خانواده، تهران: بقعه، ۱۳۷۹.
۱۸. حسینی تهرانی، سیدمحمدحسین، رساله نکاحیه؛ کاهش جمعیت ضربه‌ای سهمگین بر پیکر مسلمین، تهران: انتشارات حکمت، ۱۴۱۵ ق.
۱۹. خامنه‌ای، سیدعلی، دیدار با مسؤولان نظام، رمضان سال ۱۳۹۱، <http://farsi.khamenei.ir>.
۲۰. -----، بیانات در جمع مردم بجنورد؛ ورزشگاه تختی (خراسان شمالی)، ۱۳۹۱/۷/۱۹، <http://farsi.khamenei.ir>.
۲۱. -----، دیدار با مسؤولان نظام، رمضان سال ۱۳۹۲؛ دیدار با اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی ۱۳۹۲/۹/۱۹، <http://farsi.khamenei.ir>.
۲۲. -----، ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیت، ۱۳۹۳/۲/۳۰، ش ۲۶۴۴۰، <http://farsi.khamenei.ir>.
۲۳. دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه، تهران: دانشگاه تهران، ج ۲، ۱۳۴۴.
۲۴. راوندی کاشانی، فضل‌الله بن علی، النوادر، قم: دار الکتب، بی تا.
۲۵. سبحانی، جعفر، منشور جاوید، اصفهان: کتابخانه امیرالمؤمنین علی ۷، ۱۳۶۰.
۲۶. شیخی، محمدتقی، جمعیت و تنظیم خانواده، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۹.
۲۷. صادقی، مریم، «تنظیم خانواده»، مجله ندای صادق، سال نهم، ش ۳۶، زمستان ۱۳۸۳.
۲۸. صدوق، محمدبن علی، الخصال، ج ۲، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲.
۲۹. -----، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، قم: انتشارات اسلامی، ج ۲، ۱۴۱۳ ق.
۳۰. -----، الأمالی، قم: انتشارات اسلامی، ج ۶، ۱۳۷۶.
۳۱. طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیر المیزان، ج ۱۴، قم: بوستان کتاب، ج ۵، ۱۴۱۷ ق.
۳۲. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.
۳۳. قانون اصلاح قوانین تنظیم جمعیت و خانواده، روزنامه رسمی، ۱۳۹۳/۴/۱۳، ش ۱۹۹۰۳، سال ۱۳۶۹.
۳۴. قانون تنظیم خانواده، روزنامه رسمی، ۱۳۷۲/۳/۳۰.

۳۵. قرائتی، محسن، تفسیر نور، ج ۳، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ج ۱۱، ۱۳۸۳.
۳۶. کلانتری، صمد، جمعیت و تنظیم خانواده، اصفهان: انتشارات فروغ ولایت، ۱۳۷۸.
۳۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۲، ۶ و ۵، تهران: دار الکتب الإسلامية، ج ۴، ۱۴۰۷ ق.
۳۸. متین، عطاء الله و دونلو، ژاله، جمعیت و تنظیم خانواده در جمهوری اسلامی ایران، تهران: نشر فوران، ۱۳۸۳.
۳۹. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۲، تهران: مرکز کتاب لترجمة و النشر، ۱۴۰۲ ق.
۴۰. مطهری، مرتضی، خاتمیت، تهران: صدرا، ۱۳۴۷.
۴۱. معزی، اسدالله، مبانی جمعیت‌شناسی، تهران: آوای نور، ۱۳۷۱.
۴۲. منتظری، حسینعلی، مجازات‌های اسلامی و حقوق بشر، قم: ارغوان دانش، ۱۴۲۹ ق.
۴۳. مولوی، جلال‌الدین، دوره کامل مثنوی معنوی، تهران: طلوع، ۱۳۷۹.
۴۴. مؤمن، محمد، «کنترل جمعیت و تنظیم خانواده»، مجله فقه اهل بیت، سال سوم، ش ۸ و ۹، ۱۳۷۴.
۴۵. هاشمی، سید محمدعلی، «بازخوانی قاعده نفی سبیل با رویکرد به اندیشه امام خمینی (ره)»، متین، ش ۵۷، زمستان ۱۳۹۱.
۴۶. -----، نقد و بررسی اندیشه‌های تفسیری معاصر در مسأله مشارکت سیاسی زنان، قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۲.